

Образователни практики за опазване и социализиране на културното наследство в читалищата – проблеми и перспективи

**Educational Activities for Safeguarding of the Cultural Heritage
in the Chitalishte – Problems and Perspectives**

Сте́ла Не́нова

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей,
Българска академия на науките

Абстракт: Статията извежда някои проблеми и перспективи при реализирането на образователни практики в областта на културното наследство (материално и нематериално) в читалищата. Развиваните в тях дейности, свързани с опазване, трансмисия, популяризиране, социализиране на традиционни знания и умения, както и поддържаните музейни колекции и архивни сбирки, са разгледани в контекста на действащото към момента читалищно законодателство и на прилаганите културни политики.

Ключови думи: читалища, образование, законодателство, културно наследство, опазване

Keywords: chitalishta, education, legislation, cultural heritage, safeguarding

Dr Stela Nenova is an Assistant Professor, PhD at Department Anthropology of Folk Arts and Visual Forms, Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences. She works in the fields of Cultural-education institutions (chitalishta, cultural houses), Local Culture, Local communities, Safeguarding the Intangible Cultural Heritage.

E-mail: stelanenova@abv.bg

В българските условия сред основните институции, пряко ангажирани с опазването и социализирането на културното наследство (КН) – материално и нематериално (НКН), са читалищата. В много от тях съществува дългогодишен опит в събирането, документирането, трансмисията, популяризирането на характерните за съответното селище традиции. Съществена част от техните дейности са поддържаните музейни колекции и архивни сбирки, редовно организирани беседи, ателиета и работилници, създаваните временни (за празнуването на даден обичай – лазаруване, коледуване, топене на пръстени и др.) и постоянни групи за фолклор. В читалищата са добре застъпени също и изложби, както и множество фестивали, събори и празници, които са неизменна част от културния туризъм. Тези събития имат за цел да социализират и повишават видимостта на местното наследство, като в същото време имат и образователна насоченост, доколкото са отворени към различни публики и оказват пряко въздействие върху осмислянето на високата значимост и поддържането на транс-

Илюстрация 1. Лазаруване, НЧ „Мироско Райчев – 1927“, Горни Богров, София-град; фотограф Стела Ненова

Illustration 1. Lazaruvane, Chitalishte „Mirosko Raichev – 1927“, Gorni Bogrov, Sofia-city; Photographer Stella Nenova

мисията/предаването на традиционни практики, умения и опит. Посочените дейности на читалищата са по-активни и доста успешни в селищата, в които дадена сбирка от артефакти на материалното КН или елемент на НКН (традиционна практика, умение, знание и пр.) от съответната сфера (традиционни празници и обреди, традиционно пеене и свирене, традиционно танцуване и детски игри, традиционно разказване, традиционни занаяти, домашни дейности и поминъци и традиционна медицина) се възприема като белег за културната специфика и идентичност на местната общност.

Очертаването на някои съществуващи проблеми в образователните практики, свързани с опазването и социализирането на културното наследство в читалищата, както и набелязването на конкретни мерки за тяхното преодоляване, което е темата на настоящото изследване, поставят необходимостта от по-внимателен прочит и обвързване на наблюденията с действащото читалищно законодателство и с прилаганите културни политики.

Според наличните данни¹, броят на чита-

лицата на територията на Република България надхвърля 3710. Те функционират съгласно Закона за народните читалища², който ги определя като „юридически лица с нестопанска цел“, „традиционни самоуправляващи се български културно-просветни сдружения в населените места“³. Разположени на границата между държавно субсидираната организация и неправителствения сектор, те функционират като автономна членска организация със свой вътрешно-нормативен ред и самостоятелно управление. В качеството си на граждански сдружения те тясно кореспондират с контекста на Конвенцията на ЮНЕСКО от 2003⁴, където ролята на общностите е определяща в процесите по опазването на собственото им НКН. В чл. 11 (б) на международния документ се препоръчва насърчаване на дейността „на съществуващите неправителствени организации“, които да разширят обхвата на своите образователни дейности, за да подпомогнат по неформален път общностите в опазването⁵.

Читалищата са пряко ангажирани с приеманите от страната културни политики⁶.

¹ Вж. Публичен регистър на народните читалища и читалищните сдружения – <https://chitalishta.com/>

² *Zakon* 1996.

³ *Zakon* 1996: 2. (1-2).

⁴ *Konvencia* 2003.

⁵ *Santova* 2014.

⁶ *Santova* 2014: 27-31.

Илюстрация 2. Бабинден, НЧ „Св. Цар Борис III – 1901“, Бистрица, София-град;
фотограф Стела Ненова
Illustration 2. Babinden, Chitalishte „St. Tzar Boris III – 1901“, Sofia-city;
Photographer Stella Nenova

Те участват в изработването на Националния регистър на НКН на България, като подават актуални данни за съществуващите в съответните селища елементи. Включват се активно в практическото изграждане на Националната система „Живи човешки съкровища – България“, като имат право (както и музеите, а през последните години и други НПО) да подготвят предложения/кандидатури за системното ѝ попълване⁷. Международно признание за работата им е вписването на самата институция в Регистъра на добрите практики в опазването на НКН на ЮНЕСКО през декември 2017 г.⁸ Как е разположена една от най-значимите функции на читалищата в нормативната им уредба обаче?

Сред дефинираните в Закона за народните читалища цели определенията, свързани с културното наследство, са „запазване на обичаите и традициите на българския народ“⁹; „събиране и разпространяване на знания за родния край“¹⁰; „създаване и съхраняване на музейни колекции съгласно Закона за културното наследство“¹¹. Прецизирането на формулировките в нормативната уредба на читалищата, която

задава основната рамка на тяхното функциониране и развитие в настоящето, и необходимостта от по-тясното им обвързване с терминологичния апарат за НКН, залегнал в Конвенция 2003, не би трябвало да се възприема като незначителен или още по-малко като формален акт. То е необходима стъпка за актуализацията и адаптирането на реално извършваните дълги години от редица читалища дейности с образователен/обучителен характер, насочени към опазване и социализиране на локалното НКН. Това е важно и за легитимиране участието на институцията в прилаганите в страната културни политики (които са в съзвучие с международните), както и за по-плътното ѝ обвързване с възприетите на експертно равнище разбирания за същността на това наследство. В най-общ план то включва традиционни знания и умения, съхранявани, практикувани и предавани по диахронен път от отделни общности, групи и хора в настоящето.

Както в градовете, така и в селата читалищата се възприемат като местни центрове, които предоставят възможност за изграждане на

⁷ <https://bulgariaich.com>

⁸ Вж. <https://ich.unesco.org/en/BSP/bulgarian-chitalishte-community-cultural-centre-practical-experience-in-safeguarding-the-vitality-of-the-intangible-cultural-heritage-00969>

⁹ Закон 1996: 3. (1) 2.

¹⁰ Закон 1996: 3. (2) 4.

¹¹ Закон 1996: 3. (2) 5.

Илюстрация 3. Хъдрелез, НЧ „Стефан Караджа – 1928“, с. Бисерци, Разградско;
фотограф Милена Любенова
Illustration 3. Hadrelez, Chitalishte „Stefan Karadzha – 1928“, Biserici, Razgradsko;
Photographer Milena Lyubenova

вързките на съвременния човек с културното наследство. Образователните практики, които читалищата предлагат, са в областта на неформалното обучение, извънучилищните занимания, свободното време, привличат не само деца и ученици, но и хора от всички възрасти, обхващат не само представители на местната общност, но и хора, идващи отвън, с отношение и проявен интерес към местната традиционна култура.

В зависимост от спецификата на конкретната общност и типа населено място (голям град, малък град, село) предлаганите форми имат свои различия. Към дейности, свързани с опазването и предаването на НКН, са ориентирани предимно читалища в по-малките населени места, където традициите в тяхната селищна специфика са по-съхранени. Както материалните форми на местното НКН (като артефакт в музейните колекции; като аудио, фото, видео или писмен запис в архивните сбирки), така и характерните за селището пеене, играене, свирене, разказване, обичаи, технологични умения, могат да бъдат наблюдавани и се практикуват в доста читалища в селата. Там се осъществява обучение, в рамките на което по-възрастните и опитните предават, а младите хора и

децата се насърчават да усвояват и съхраняват наследството. За тяхното приобщаване към НКН допринася също и включването им в различни инициативи и публични събития¹². В някои градски читалища също е натрупан подобен опит. Организираните в тях кръжоци и клубове по интереси предлагат среда за усвояване на знания и умения за традиционни занаяти и домашни дейности (везане, плетене, тъкане и др.), както и на характерни за градската среда културни практики¹³.

На територията на страната има и немалко читалища, които функционират в селища с преобладаващо население от различни етнически и религиозни общности (арменски, еврейски, ромски, турски читалища) и изпълняват важна роля в опазването на тяхното НКН. По този начин читалищата успешно резонират на заложената в Конвенция 2003 идея за насърчаване на уважението към културното многообразие¹⁴. Подходяща илюстрация на това е НЧ „Стефан Караджа – 1928“, с. Бисерци, Разградско, което от дълги години осигурява институционална среда за опазване и социализиране на местното наследство. През 2014 г. изработената от него кандидатура „Хъдрелез – алиански карнавални игри от с. Бисерци“ беше вписана

¹² Nenova 2019.

¹³ Повече по темата с конкретни примери и библиография вж. Stanoeva 2021: 153-165.

¹⁴ Konvencia 2003: 2.2.

в Националната представителна листа на НКН „Живи човешки съкровища – България“¹⁵.

На фона на очертаната дотук макар и в едри шрихи картина за работата на читалищата в областта на КН прави впечатление, че при заложените в действащото законодателство дейности се поставя акцент върху „развиване и подпомагане на любителското художествено творчество“¹⁶. Наследеното от миналото терминологично смесване на две съществено различни явления – съставите за художествената самодейност¹⁷ и групите за изворен/автентичен фолклор¹⁸, се мултиплицира в съвременната нормативна уредба, която отдава предпочитание на първото в конкретизирането на дейностите и изтласква съдържанието на второто (което на практика има пряко отношение към опазването на НКН) към формулираните цели в по-горната точка на документа „запазване на традициите и обичаите на българския народ“. Това своеобразно „размиване“ и разпиляване на определенията в съществуващия Закон за народните читалища прави необходимостта от промени достатъчно видима и предполага да се направи ясно разграничение между двете еднакво характерни и добре застъпени в читалищата, но различни по своята същност и специфика, дейности. За да има прецизирането на основните положения реално въздействие върху практическата работа на читалищата обаче, би било от полза разработването на поднормативна база, която да послужи за развитие на образователните практики съобразно съвременните разбирания на експертно равнище и възприемите в национален план политики за опазване и социализиране на наследството. Това биха могли да бъдат например ръководства, правилници, наръчници..., където да намерят място дефиниции на основни понятия (културно наследство, НКН, ДКН, опазване, трансмисия, образование, социализиране, ревитализиране и др.), както и по-подробно разписани и подкрепени с примери (от страната и света) насоки за практическата работа в тази област. Създаването на постоянни образователни програми с цел повишаване квалификацията

на читалищните служители и организирането на семинари и обучения са само малка част от възможните, но сигурни пътища за прилагане на мерките за опазване на културното наследство и по-успешното включване на читалищата в тях.

Подобна е и ситуацията с музейните сбирки/колекции в читалищата, които по данни на Националния статистически институт за 2017 г. наброяват 1001¹⁹. Те са със статут „колекции с обществена значимост“²⁰ и са част от цялостната структура на съответното читалище. Съдържат движими културни ценности, свързани с археологията, историческото минало, а в етнографската си част и с местните традиции на селището (сечива, облекло, тъкани, предмети от бита и пр.). За тях Законът за народните читалища прави препратка към специализирания Закон за културното наследство, а прилаганата за техните сбирки/колекции Наредба № Н-6 постановява регионалните исторически музеи да им оказват методическо съдействие²¹.

Почти всички читалища на територията на страната поддържат и архивни сбирки, основна част от които съдържат документални свидетелства за КН на местните общности. Това са писмени материали, фотографии, фоно- и видеозаписи на песни, хора и игри, словесни форми, обичаи, разкази на възрастни хора, родословни дървета на местни фамилии и др. Особено ценни в това отношение са и летописните книги на някои читалища. Читалищните архивни сбирки намират място в чл. 34 на Раздел V от Закона за националния архивен фонд, според който Държавна агенция „Архиви“ и нейните структури трябва да оказват методическа помощ при тяхната работа. Какво обаче показва реалната ситуация с читалищните музейни колекции и архивни сбирки и как тя кореспондира със заложеното в специализираното законодателство и поднормативните документи?

По-голямата част от тях съществуват в малките населени места, където читалищата не разполагат с подходящи помещения за съхраняване на фондовете, още по-малко пък

¹⁵ Вж. <https://bulgariaich.com>

¹⁶ *Zakon* 1996: 3. (2) 2.

¹⁷ Термин, възприет през 60-те години на XX в. и означаващ в основни линии художествената обработка на фолклора, където трансформираният за сцена негов унифициран „образ“ се поддържа от танцови състави, ансамбли и хорове в читалищата и други институции със сродни дейности (*Nenova* 2016: 104-122).

¹⁸ Възприет по същото време, за да отвори и разграничи опазването на местните традиции и култура от представители на селищната общност (носители и техните наследници) отново в читалищата (*Nenova* 2016: 151-170).

¹⁹ Вж. <http://www.nsi.bg/bg/content/3699/читалища>

²⁰ *Naredba* 2009.

²¹ *Naredba* 2009 <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2135657162>

със специално обособени експозиционни площи. В най-честия случай те са разположени във фоайетата на читалищната сграда, а съществуват и немалко случаи, в които събираните през годините културни ценности не се поддържат и стопанисват съобразно изискванията, много често изобщо не са комплектувани, обработени и инвентирани, прибрани са в складове и мазета и биват изваждани за показ само по определени поводи. Те са поверени на грижите на читалищните настоятелства, които се явяват и основен ръководен орган на институцията. Най-често отговорници и ръководители на читалищните музейни колекции и архивни сборки са щатните служители, съвместяващи много други и различни по същество ангажменти към читалищната институция. Обичайна практика е това да бъдат библиотекари и/или секретари, които, особено в селата, са хора със средно образование и не притежават необходимата квалификация за специализирания тип работа, каквато е тази с движимото културно наследство. Наблюденията по места показват, че самите читалищни служители изобщо не разпознават в изграждането на контакти с професионалните институции механизъм за подобряване на своята дейност в тази посока и трудно изграждат връзки с регионални исторически музеи и регионални държавни архиви, от които според предписанията се очаква да получават методическа подкрепа.

Всичко това създава реална опасност за физическото съхраняване на движимото културно наследство. Към произтичащите от набеязаните проблеми ефекти трябва да се добави липсата на системни инициативи за неговото популяризиране и социализиране (сред местната общност и външни публики). Те са добре застъпени в някои читалища, но в други с не по-малко богати фондове са напълно непозната проява на читалищната работа. За тази цел е необходима системна експертна помощ не само от музейни специалисти, архивисти, фолклористи и етнографи, но също и от компютърни специалисти, които да подпомогнат процесите по дигитализация на натрупаните в читалищата фондове. За това са нужни също институционални и финансови инструменти. Повишаването видимостта на културните ценности, съхранявани в читалищата, би могло да се случи чрез най-разнообразни форми, но също и чрез сравнително иновативните и добиващи популярност през последните години образователни инициативи в интернет среда. Такива са например специално изработваните тематични презентации или кратки филми по различни теми, които биват публично споделяни в профили в социалните мрежи на

Илюстрация 4. Етнографска сбирка, НЧ „Мургаш – 1929“, Желява, София-град; фотограф Даниел Фокас

Illustration 4. Ethnographic collection, Chitalishte „Murgash – 1929“, Zheljava, Sofia-city; Photographer Daniel Fokas

Илюстрация 5. Етнографска сбирка, НЧ „Мургаш – 1929“, Желява, София-град; фотограф Даниел Фокас

Illustration 5. Ethnographic collection, Chitalishte „Murgash – 1929“, Zheljava, Sofia-city; Photographer Daniel Fokas

някои читалища или в онлайн платформи. За напратата им се използва ресурса на музейните колекции и архивите, на които се вдъхва нов живот в съвременния свят и се отваря достъпа до тях на много и различни публики.

В настоящия текст бяха набелязани една малка част от проблемите, пред които са изправени читалищата при реализиране на образователни практики за опазване и социализиране на културното наследство и които имат връзка с действащата за тях нормативна уредба. Възможните перспективи за тяхното разрешаване предполагат прецизиране на предписанията в законодателните документи, синхронна работа на всички равнища (национално, регионално, местно) и подобряване на диалога и координацията между читалищата и всички институции и лица, ангажирани с опазването на културното наследство (експерти от Министерство на културата, местни власти, РЕКИЦ, научноизследователски и образователни институции, музеи, НПО и др.).

Илюстрация 6. Архивна сбирка, НЧ „Мургаш – 1929“, Желява, София-град; фотограф Даниел Фокас

Illustration 6. Archival collection, Chitalishte „Murgash – 1929“, Zheljawa, Sofia-city; Photographer Daniel Fokas

БИБЛИОГРАФИЯ

Nenova 2019: Nenova, Stela. Общности и читалищна институция в съхраняването на нематериалното културно наследство – нормативни документи и практики. – [Obshtnosti i chitalishtna institutsia v sahranyavaneto na nematerialното kulturno nasledstvo – normativni dokumenti i praktiki. – Bulgarski folklore [Bulgarian Folklore], № 1, 32–49.

Nenova 2016: Българските читалища и съхранението на фолклора. [Bulgarian chitalishta and safeguarding of folklore]. PhD Dissertation, IEFEM. Sofia.

Santova 2014: Santova, Mila. Да уловиш неувимото. Нематериално културно наследство. [To Capture the Elusive. Intangible Cultural Heritage]. Sofia AP 'Prof. Marin Drinov'.

Stanoeva 2021: Stanoeva, Iva. Читалищата и нематериалното културно наследство – откриване на нови полета. [Chitalishta and Intangible Cultural Heritage – Opening New Fields. – In:

Intangible Cultural Heritage, Current problems], M. Сантова, В. Ганева-Райчева и др. (eds.) 153–165, Sofia AP 'Prof. Marin Drinov'.

Konvencia 2003: Конвенция за опазване на нематериалното културно наследство [Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage]: <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-BG-PDF.pdf>

Zakon 1996: Закон за народните читалища [Zakon za narodnite chitalishta]: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2133897729>

Zakon 2009: Закон за националния архивен фонд [Zakon za natsionalnia arhiven fond]: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135557636>

Naredba 2009: Наредба № 6 за формиране, управление и идентификация на музейните фондове <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2135657162>

Educational Activities for Safeguarding of the Cultural Heritage in the Chitalishte – Problems and Perspectives

Stela Nenova

In Bulgarian among the main institutions directly involved in the safeguarding of cultural heritage – tangible and intangible, are the chitalishta. Many of them maintain museum and archive collections, have an experience in safeguarding and socializing the typical for the village traditions. Various directly educational initiatives such as discourses and workshops are organized, temporary and permanent folklore groups where training takes place in the intangible cultural heritage and where older people pass on the inherited knowledge and skills and young people and children are encouraged to safeguard them. The research will present the main problems in the educational activities developed by the Chitalishta in the field of cultural heritage and will offer possible solutions for overcoming them in the context of the in the Chitalishta legislation and the implementation cultural policies.

